

מסה על הדרום: דרומית־מזרחית

חביבה פדיה

הדרום בשושנת הרוחות

מה זה עבורי להסתכל על הדברים מכאן? מן הנגב, מתוך ההוויה של באר שבע וקהילות המזרח הפועלות בה? הנגב המוזנח, המיושב, המנוצל, הפורח פריחת מדבר, הכורע תחת ערמות אשפת בניין. הנגב היבש והצחיח, המנוגב ממים; אוניברסיטת בן־גוריון; דרכי המדבר המובילות אל הכפרים הברדואיים המוכרים והלא מוכרים; חורשות והררי זבל; הארובה הגבוהה שממנה מסתלסל תדיר עשן לבן מרמת חובב; הרכבת האדומה המתפתלת על הגבעות, המובילה מטען לנאות חובב וחוזרת לנמל אשדוד; הגמלים על קו הרכס; רכבי הטויוטה הדוהרים בכבישים, נהוגים בידי צעירים בדואים; רציחות על רקע פלילי; מעוף החסידות בדרכן מאפריקה לאירופה; עולי אתיופיה ששבו לציון מדרום העולם והקימו קהילות בדרום הארץ.

במונחים של תנועת כדור הארץ, הדרום הוא הכיוון החותר לקצה הדרומי של ציר סיבובו של כדור הארץ, לקוטב הדרומי הנמצא ביבשת אנטארקטיקה. הקוטב הדרומי המגנטי אינו זהה לקוטב הדרומי. הוא משנה את מיקומו תדיר מחמת שינויים בשדה המגנטי של כדור הארץ. אחת לכמה מאות אלפי שנים, הקוטביות המגנטית של כדור הארץ כולו מתהפכת, ומותירה פסים על קרקעית האוקיינוסים, מעין טבעות חיים עציות של הפלנטה כולה. הדרום המגנטי הוא אפוא מצב או תכונה המתהווה מתוך תנועתו הבלתי פוסקת של כדור הארץ. במובן הגיאופוליטי המודרני, מתקופת הקולוניאליזם ועד אחרי מלחמת העולם השנייה, הדרום מתייחס למדינות או לקבוצות נחשלות יחסית לצפון, מפותחות פחות מבחינה

* המסה הזאת, חבלי לידתה מרובים היו מאד ותודתי להזמנתו של שאול סתר שאתגרה והובילה אותה עד לכלל ספר קטן, ומאז היה צורך לשוב ולהצטמצם. על מהלכי יצירתה ליטושה ועריכתה אני חייבת תודה עמוקה על דיאלוג ועל שיח לתהומות אין חקר עם ד"ר רולי בלפר ועם ד"ר שועי רוז, ועוד לשועי על עריכה בפועל כדי ללטש, לכוון, להדק ולהחדד. תודתי לחברי הסמינר "מרחב ומקום" בהנחייתי של מרכז אליישר באוני' בן גוריון בנגב, ובין החברים תודה מיוחדת לשיח עם ד"ר סינתיה גבאי ויהל גמליאל. וכן לנתנאל הרשקוביץ ולצוות העריכה של מכון ון ליר ובמיוחד לרונית טפירר.

טכנולוגית ותרבותית. התפיסה המקובלת היא שרוב המדינות מסוג זה נמצאות בחצי הכדור הדרומי. מנקודת המבט של הצפון, הדרום נמצא "למטה". הצפון המתועש והטכנולוגי שומר את עושרו לעצמו, ומעכב את שפיעתו לדרום. במובן התרבותי הדרום מוגדר על דרך השלילה, למול הצפון. הוא שמשי יותר, חם יותר, בווער: שמש ב"רום". במרחב הספרותי הדרום הוא נוכחות אחרת, הנוקטת פרקטיקות אחרות של כתיבה, המתכחשות לרומן האירופי שמקורו צפוני ומערבי. כך דרום איטליה מבעד לעיני קרלו לוי בספרו **ארץ שכוחת אל**; כך דרום אמריקה כפי שהיא מצטיירת בכתביהם של בורחס, גבריאל גרסיה מרקס ורוברטו בולניו, הטווים רשתות של מיתולוגיות, נרטיבים פרוצים ופרועי סדר, חידות, משלים וחלומות.

בחינת היחסים בין הדרום לצפון בארצות הברית ובישראל, על הדמיון והשוני בין שתי המדינות, תסייע לעמוד על כמה מאפיינים מהותיים של יחסים אלו. ראשית, תפיסת כור ההיתוך. בישראל התבססה תפיסה זו על תודעה של מולדת היסטורית אבודה, על שותפות גורל וייעוד, ועל חוויית גלות משותפת. בארצות הברית נקבצו יחד קהילות מהגרים שונות בלא כל אלה, אך בסופו של דבר כור ההיתוך היה אמור לבטל את ההבחנה בין אדונים לעבדים; ואלה שהיו עבדים הוסיפו להיאבק לא רק על זכויותיהם אלא גם על ההיסטוריות שלהם. שנית, ההבניה המרחבית. ארצות הברית מחולקת למדינות המאוחדות בברית, ואילו בישראל אין אפילו ארגון אזורי של קהילות או מועצות אזוריות – ובכל זאת ההבניה המרחבית הסימבולית ניכרת בה היטב. שלישית, פריצת הקול המודחק. בארצות הברית המוזיקה השחורה פרצה בשנות העשרים של המאה העשרים, ואילו בישראל הפיוט המודחק פרץ בראשית שנות האלפיים (פדיה 2016ב). רביעית, הצירים הגיאוגרפיים. בארצות הברית ההקשר הוא האוקיינוס השקט, והציר העיקרי הוא דרום-צפון, עם נוכחות של תנודות מזרח-מערב, חוף אל חוף. בישראל, השוכנת לחופי הים התיכון, הציר העיקרי הוא מזרח-מערב, עם נוכחות של תנודות צפון-דרום. וישנה גם תנועת הפנתרים השחורים, שהתפשטה מארצות הברית לארצות אחרות, בהן ישראל. אמנם מחאת הפנתרים השחורים בישראל לא נתמכה על ידי התיאוריה הדרומית, כפי שקרה בארצות הברית ובמקומות אחרים; המצע התיאורטי בישראל החל להתפתח רק בשנות התשעים של המאה העשרים. ואולם אימוץ השם מעיד על הזיקה בין מאבק המזרחים בישראל ובין מאבק השחורים בארצות הברית. אם כן, גם בארצות הברית וגם בישראל הצפון והדרום ניצבים כקטבים מגנטיים תרבותיים – מפותח מול נחשל. שתיהן ארצות שיש בהן מהגרים חסרי ייצוג היסטורי מלא בנרטיב הלאומי, בשתיהן מרחבי נודדים, ושתיהן חזו בפריצתו של הקול המודחק.

ציר הזמן המהיר וציר הזמן האיטי

מדוע מחוזות דרומיים ברחבי העולם הם יעד לנידח, למוקצה, למשולח? האם, כלהקות הציפורים, חברות אנושיות מכילות הטיה מגנטית, מצפן פנימי המצביע מטה על הנמוך, על הקצה? תיאורים היסטוריים דטרמיניסטיים נוטים להסברים מסוג זה, ועוסקים בצירי התנועה של האנושות ובהתפתחות של תרבויות וטכנולוגיות. ג'ארד דיימונד, בספרו

רובים, חיידקים ופלדה (2002), מתבונן במפת העולם ומציע הבחנה מפתיעה: "אם תשוו את הצורות והכיוונים של היבשות במפת העולם המוצגת באיור תעמדו מיד על הברזל ברור. שטח יבשות אמריקה בכיוון צפון-דרום (14,400 ק"מ) גדול הרבה יותר משטחן בכיוון מזרח-מערב [כך בתרגום]: רק 4,800 ק"מ בקטע הרחב ביותר, שהולך וצר עד 65 ק"מ בלבד במצרי פנמה" (שם, 138). אך דיימונד מגיע לתובנה מפתיעה עוד יותר: לדידו, הואיל ותנאים אקלימיים ועונתיים משתנים מאוד בין קווי הרוחב, צמחים ובעלי חיים עשויים להתפשט ביתר קלות לרוחב (כלומר מזרחית ומערבית) מאשר לאורך (כלומר צפונית ודרומית). דוגמה לכך היא יער העד סביב נהר האמזונס, החוצה את דרום אמריקה לרוחבה. מכאן גוזר דיימונד שגם הציוויליזציות נוטות להתפתח לרוחב יותר מלאורך. מסקנתו היא כי לעומת הציר הקונטיננטלי האורכי באפריקה ובאמריקות, הציר הקונטיננטלי הרוחבי הארוך, המציג את אירו-אסיה כיבשת אחת גדולה, הוא הגורם להתפתחות המהירה יותר בחלקי עולם אלו. צמיחה זו לרוחב הואצה עם התפתחות כלי השיט והתעופה, והתפשטה לצפון ארצות הברית ולקנדה – ובמידה מועטה יותר לדרום ארצות הברית, למרכז אמריקה ולאמריקה הדרומית. הנה איורו של דיימונד:

איור 1. צירי האורך והרוחב של היבשות (דיימונד 2002, 139)

דיימונד מוסיף ואומר: "אפריקה ואמריקה הן אפוא גושי היבשה הגדולים ביותר שהציר הראשי שלהם הוא צפוני-דרומי, ועקב כך ההתפשטות בהם איטית" (שם, 147).

אני מציעה לחשוב על הצירים שאותם מציג דיימונד לא רק בתחום המרחב אלא גם בתחום הזמן: אגדיר את ציר מזרח-מערב כציר המהיר ואת ציר צפון-דרום כציר האיטי. לצורך הדיון אפשר למתוח את צירי המחשבה האלה עוד יותר ולהמשיגם בצומתי ההצטלכות בין ההיסטוריה הארוכה ובין ההיסטוריה הקצרה. לשם כך אני מציעה לדון בהצטלכות שני צירי זמן שונים במהותם. צירי הזמן הארוכים קשורים בקווי האורך, וצירי הזמן הקצרים קשורים בקווי הרוחב. צירי הזמן הארוכים נוגעים להתפתחות ציוויליזציות שונות זו מזו בזיקה לקווי האורך והרוחב; וצירי הזמן הקצרים נוגעים להיסטוריה הקולוניאלית ולאופן שבו היא הבנתה את העולם ואת יחסי הכוחות בו. הצירים הארוכים קשורים בהיסטוריות של העיצוב הראשוני של תנאי הדרום מול הצפון – באמריקה, בקוריאה, בסין, בתוך אירופה עצמה ואף בישראל הקדומה והמודרנית; והצירים הקצרים קשורים בהיסטוריה המהירה של המערב. המפגש ביניהם, כלומר האופן שבו המערב "רוכב" כפרש מיומן על סוסי הצפון או הדרום, הוא היוצר את צפון-מערב כהתגלמות הקדמה, ולמולו את דרום-מזרח כהתגלמות הנחיתות והנחשלות. הדרום מבשר את ההתחלה שלא הייתה ואת הקץ הצפוי שיביא איתו המדבור. לחשוב מדרום משמעו לחשוב באופן איטי מאוד, בפסיעות מדבר עייפות, לעיתים עולצות לעיתים עצלות, לעיתים מבקשות צל, הצלה.

האוניברסליות של תופעת הנחשלות הדרומית – תופעה המתפרשת על פני כל כדור הארץ, ביבשות, בארצות ובתקופות שונות זו מזו – קשורה אולי להצטלכות של ההיסטוריות הארוכות וההיסטוריות הקצרות: ההיסטוריות של ציוויליזציות ועינים, וההיסטוריות של העידן המודרני. מצד אחד הדרום כמקום עירום כשהוא לעצמו; ומצד שני הדרום כמקום שעירומו מיוצר על ידי המרכז. הבניית הדרום, כפי שהיא משתקפת בהזיות מסעות הדרום הרווחות בספרות ובאמנות של המרכז, נעשית באמצעות פעולות קולוניאליסטיות או ממסדיות, בהטיות גלובליות המייצרות את הדרום העולמי ובהטיות כלפי מטה בתוך המדינות גופן.

בין הדרום למזרח

על גלי ההגירה נישאו לישראל קהילות המזרח, והן נותבו ברובן לדרום הארץ. מהדרום אל הדרום. הבניית המרכז במדינה הצעירה נעשתה מתוך זיקה למערב, והמזרחים נדחקו למטה: לתחתית המעמד החברתי ולתחתית הגיאוגרפית. כך נסללה הדרך לעוד תחתיות שמחלקן הם לא נחלצו עד היום: תחתית תרבותית, תחתית חינוכית ואקדמית, ואף תחתית המתבטאת בארגון תחומי הדעת במוסדות להשכלה גבוהה. אמנם בן-גוריון השתכן בדרום כדי להאדירו, אך זיקתו הייתה למדבר ולא למרקם האנושי המתהווה בו, שהודבר בפרקטיקות בירוקרטיות מדירות.

גם קהילות צפון אפריקה הוגדרו מזרחיות בשל מוצאן מארצות האסלאם, ואולי יותר מכך בשל מוצאן מארצות המגרב – ממערב לישראל, אך מדרום לאירופה. שהרי אם מתבוננים מתוך תודעה אירופית, המגרב אינו מערב אלא דרום, ולפיכך הגדרתו בישראל היא מזרח. יוצא מכך שיוצאי צפון אפריקה הם המערב, הם הצפון, הם הדרום, הם המזרח. לפנינו אפוא מקרה משעשע של ארבע רוחות שמיים המתלכדות בנקודה גיאוגרפית אחת.

“עדות המזרח” כווננו אל מה שנחשב נמוך, למטה – במישור הממשי, הסימבולי והמדומיין. זו נקודת המפגש המובהקת ביותר בין האוריינטליזם ובין התיאוריה הדרומית: מצד אחד הקסם, המשיכה והכמיהה, ומצד אחר הביזוי וההדרה. המזרחים נועדו להיות כוח עבודה זול המסתפק במועט, המוכשר לעבודת כפיים. הם הובאו, לעיתים באישון לילה ומתוך מניפולציות, למקום הנמוך ביותר, לאזור התחתי של ישראל. מוסדות ההשכלה עוצבו מתוך התעלמות מההיסטוריה והספרות שלהן, והוקצו להן תקציבי השכלה ופיתוח נמוכים מתוך התפיסה ש“הפרולטריון” זקוק לפחות.

נוכחותן הבולטת של קהילות המזרח בדרום מעצבת את הדרומיות הישראלית כדרומית-מזרחית. ההון הסימבולי שלהן, הווה אומר התרבות, המורשת, השפה והמסורת היהודית והיהודית-מוסלמית, הוכחש על ידי הממסד. בלי ספרויות והיסטוריות, בלי אפשרות להציג את עצמן כפזרות שונות בעלות רשתות היסטוריות וספרותיות נפרדות, קהילות אלו הפכו למקשה אחת. בלי כלים לניידות חברתית, כלכלית וחינוכית הן הפכו לגוף מודחק שסופו להגיח מן החשכה. כוחן המודחק של קהילות אלו טומן בחובו את רגע השיבה, את האפשרות לשוב ולהנכיח במרכז את הזמן האבוד בפרץ של אמנות ויצירה (פדיה 2016). אנשי דרום מובהקים בישראל מייצגים קו חשיבה ויצירה שונה, אם בתוך האקדמיה אם מחוץ לכתליה.¹

הניסיון לחשוב על העולם מבעד לעיני הדרום הגלובלי התרחש ברגעים עולמיים מכריעים בשל פועלה של התנועה התלת-יבשתית (tricontinentalism) לצדק גזעי בשנות החמישים של המאה העשרים, תנועה שהייצור התרבותי שלה הוא שהניע את תחום הלימודים הפוסטקולוניאליים. ספרה של אן גרלנד מהלר (Garland Mahler 2018) עושה

1 בין אנשי הדרום הבולטים הייתי מונה את אורן יפתחאל, גיאוגרף חברתי ופוליטי, פעיל בולט בסוגיית הבדואים בדרום. אפשר לזהות הן בעבודותיי שלי הן בעבודותיו שלו, כל אחת מכיוון אחר, את הדגשים הכרוכים בדיון בתיאוריה הדרומית בויקה למזרח, מתוך תובנה השמורה למי שחי את חייו בפועל בנגב (ראו יפתחאל 2021). עוד הייתי מונה בתחום הפרוזה את איש הנגב ובעל הכרמים צור שיוף (שיוף 2007); את איתן כהן, אחד מהוגי הדעות המקוריים בישראל (כהן 2006); את המשורר עדי וולפסון (פרופסור לכימיה במכללת סמי שמעון), לוחם העוסק בסוגיות אקולוגיות (וולפסון 2016); את המוזיקאי דויד פרץ באלבומו “ארץ לא שם” (2016); ואת הבמאי אבנר פיינגלרנט בסרטיו התיעודיים גברים על הקצה: יומן דייגים (2005), מטאדור המלחמה (2011) ובמדבר بالصحرا: דיפטיך תיעודי (2018). את השאר לא אמנה מפאת קוצר היריעה.

צדק עם תנועה זו ומלמד על הרצף בינה ובין תיאוריה דרומית גלובלית; התנועה, שאיגדה בתוכה פעילים והוגים אסיאתים, אפריקנים ואפרו-אמריקנים (מאמריקה הצפונית והדרומית גם יחד), תרמה למאבק הצדק הגזעי בדרום ארצות הברית (שנתפס כמיקרוקוסמוס של מאבק עולמי) בשנות השישים ולמאבק במשטר האפרטהייד בדרום אפריקה, וארוותיה הגיעו לבריטניה ולישראל (אמנם בראשיתה הזדהתה התנועה עם משטרים סוציאליסטיים ונמנעה מביקורת על צדק גזעי בקרב אותם משטרים).² בספרה תיאוריה דרומית, גם ראווין קונל האוסטרלית מבקשת להסב את תשומת הלב ליחסי פריפריה-מרכז בתחום ייצור הידע (Connel 2007). הדרומיות אצלה קשורה ליחסי סמכות והגמוניה, הרחקה והכלה, שותפות, חסות וניכוס – בין המטרופולין ובין הפריפריה העולמית. מדעי החברה התמסדו במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, בשיאו של האימפריאליזם האירופי. קונל, בעקבות אשיס ננדי (Nandy 1983), מדגישה שהקשר הקולוניאלי היה דו-כיווני: האימפריאליזם הפך לתנאי לקיומה של חברת המטרופולין כאשר המדעים החדשים הפכו את החברה למושא למחקר שיטתי. קונל מבליטה בדין את הבחנתו של הפילוסוף הפניני פאולין הונטונדז'י, שלפיה איסוף הנתונים ויישום התיאוריות מתרחשים בקולוניות, ואילו התיאוריות עצמן מיוצרות במטרופולין (Hountondji 1990). החיבור לקולוניות הפך אפוא לתשתית הלא מודעת של הסוציולוגיה כמפעל אינטלקטואלי, והתיאוריות שבבסיס מדעי החברה הן ביסודן תיאוריות על חברת המטרופולין. שינוי הפרספקטיבה במאה העשרים לא היה מוחלט, כי כאשר הסוציולוגיה החלה לדחות תפיסות של אבולוציה חברתית, היא עשתה זאת ללא הבנה מלאה של זיקת המערב לקולוניות. מה שנולד במערב מתוך תודעת מרכז מיוצא לשאר העולם מתוך עמדה סמכותית של בעל הידע. הביקורת הדרומית מראה אפוא שמדעי החברה התפתחו מתוך מסד עמום של הנחות אתנוצנטריות, ושוללת את התזה שלפיה המודרניות "נוצרה מעצמה", בלי קשר לתהליכים גלובליים ולשאר האנושות. הקישור שאני מציעה בין התזה של דיימונד בדבר צירי התפתחות הציוויליזציות ובין ההיסטוריה ה"קצרה" יותר של המערב כפי שהיא מצטיירת על פי התיאוריה הדרומית מבליט לעין את יחסי הידע והכוח בין המערב לעולם כולו.

ההתפתחויות בתיאוריה ובביקורת הפוסטקולוניאלית שעליהן מיוסדת התיאוריה הדרומית העכשווית התגבשו בהודו בשנות השישים. זה היה בזמן שבישראל עוד תהו אם הקישור בין מזרח לתרבות אינו בבחינת תרתי דסתרי, ובזמן שהאנתרופולוג הצרפתי לואי דומונט טען ש"מופרך לדבר על סוציולוגיה הינדית" (Dumont 1966, 23); וראו גם (Das 1995, 34) – טענה המשקפת את התפיסה שלמדעי החברה יכול להיות גוף אוניברסלי אחד בלבד של מושגים ושיטות, זה שנוצר בצפון הגלובלי. ישראל והודו השתחררו מן

2 על השפעות התנועה בישראל ראו שטרית 2004, 119 ואילך. על השפעותיה בבריטניה מלמדת המיני-סדרה של סטיב מקוויין גרזן קטן (2021), העוסקת בשחורים מן האיים הקריביים ובהתמודדותיהם בלונדון.

המנדט הבריטי באותו הזמן, אך הודו נשענה על תרבות ומסורת ארוכות שנים, ואילו ישראל הצעירה, שזה לא כבר כינסה אליה את פזורותיה, נבנתה על האתוס הציוני, בעל הזיקה ללאומיות האירופית ולחשיבה המטרופולינית – לצד קולוניאליזם מקומי העיוור הן למזרח הן לדרום. העיוורון הנדון אצל סעיד באוריניטליזם והעיוורון לגבי דרום, הנדון אצל גרלנד מהלר, קונל, הונטונדג'י ואחרים, שניהם אפוא מתקיימים בישראל.

וינה דאס מצביעה על האופן שבו, לנוכח ההגמוניה של התיאוריה המטרופולינית הצפונית-מערבית, האינטלקטואל ההודי נאלץ להסיט גופי חשיבה מקומיים אל העבר, להתייחס אליהם כאל מסורות בעלות עניין היסטורי או אתנוגרפי, אך לא כאל מקורות של סמכות אינטלקטואלית בהווה (Das 1995, 30). כך גם האינטלקטואל המזרחי בישראל: הוא התבקש להתבונן במזרחיות כבמסורת וכמי שהמזרחים בדרום הארץ מעוררים אצלו עניין אתנוגרפי. למן שנות התשעים חוקרים רבים ממוצא מזרחי נעים לעבר תפיסות פוסטקולוניאליות, אך הם עושים זאת ממקומם בתחומי הסוציולוגיה והאנתרופולוגיה. כך נוצר ניגוד חריף בין ההון הסימבולי, המושעה מן הדיון, ובין ההון הכלכלי והמעמדי של הדרומיים-מזרחיים. זו גם הסיבה המרכזית לכך שמזרחים ממעמד ביניים, בורגנים כביכול, מדרום הארץ עדיין חווים עצמם כ"ישראל השנייה". מתברר אפוא שהמשמעות המעמדית אינה כרוכה רק בהגדרה כלכלית, וזהו דבר שאינו מובן דיו בישראל.

הדרום כמקלט וכמקום פינוי השארית

אחרי הגירוש מספרד ומפורטוגל, רבים מן היהודים – מומרים, אנוסים או עדיין יהודים – שמו פניהם אל דרום אמריקה, זמן קצר לאחר גילוי היבשת. המיעוט שפעל בחזית המדע, והיה שותף בולט בציוור מפות העולם החדש, הודר וגורש – והוא נדד בעקבות "תגליות" המדירים, המגרשים והכובשים. גם ערב מלחמת העולם השנייה היגרו יהודים רבים לדרום אמריקה, הפעם ממזרח אירופה. בשנים האחרונות גובר העיסוק הספרותי בהגירה זו, ובולט בו מקומם של הזנות והפשע באופן ששב ומציג את הדרום כאבן שואבת למופקרים ולפורעי חוק. אחרי מלחמת העולם השנייה, נאצים רבים ברחו לדרום אמריקה והשתקעו בה. התנועה-התנודה של הנאצים מתוארת בין השאר אצל רוברטו בולניו בספרו 2666³. התנועה-התנודה של היהודים בעקבות גירוש ספרד מתוארת בין השאר אצל לאון פינלו, בן המאה השבע-עשרה, צאצא לאנוסי ספרד שנדרו לאמריקה. בחיבורו גן העדן בעולם החדש הוא ממקם את גן העדן המקראי באמזונס שבפרו. לטענת סינתיה גבאי, פינלו מדמיין את

3 המספר 666 מקושר לחיה הרעה, משל לאנטיכריסט על פי הפרשנות המקובלת, כמתואר בחזון יוחנן 13: 18: "בזאת חכמה מי שבינה לו יחשב מספר החיה כי מספר אדם הוא ומספרו שש מאות ושישים וְשֵׁשׁ". בולניו מוסיף בראשו את הספרה 2 ומבקש להפקיע בכך את החזון מהקשריו התיאולוגיים ולקשרו לאסונות הגלובליים של המודרניזם.

אמריקה הדרומית מתוך מהלך דה-קולוניאלי, באמצעות פרשנותו המקורית שלפיה המערב שאליו הפליג נוח במסעותיו הוא לאמיתו של דבר המזרח (Gabbay [in press]). ייתכן כי פינלו היה הראשון שדמיין – כנגד כל הקרטוגרפים שעליהם הוא מבסס את טענותיו – את מפת אמריקה הדרומית הפוכה.

ומדרום אמריקה לדרום איטליה: קרלו לוי, בן טורינו, מוגלה בתקופת הפשיזם לדרום איטליה וכותב את ספרו **ארץ שכוחת אל**. בעקבות הספר החלו להיפקח עיניה של ממשלת איטליה, לאחר שטחו מראות את האזור המזוהה הזה. צפון הרואה דרום – אירוע נדיר. בהקשר אחר ובתקופה אחרת, העיוורון כלפי הדרום משתקף גם אצל אלקסיס דה טוקוויל בחיבורו הגדול **הדמוקרטיה באמריקה**. דה טוקוויל תיאר את סבלות השחורים והילידים בארצות הברית במאה התשע-עשרה והיטיב לדון בהם במושגי האדון והעבד. הוא התריע לא רק על העוול, אלא על הנזק והעיוות שהוא גורם למעוולים עצמם. ואולם, מה שראה דה טוקוויל הצעיר באמריקה הוא לא השכיל לראות באלג'יר. בהיותו בן אצולה צרפתי חסרה לו מידת ההזרה הנדרשת לשם כך. בהמלצות המדיניות שלו על אלג'יר, שניתנו בעיניים "עצומות לרווחה", הוא כתב מתוך אדנותו הצרפתית ולא עמד על מורכבות הדיון ועל השעבוד שנדרש לשם מימוש המדיניות המוצעת (Richter 1963). והלא זו אותה אלג'יר שהיא בעת ובעונה אחת צפון של אפריקה ודרום של אירופה, אלג'יר שממנה, דרכה ועליה עתידים לכתוב פרנץ פנון, ז'אק דרידה וגם אלבר קאמי, שכל טקסט יס-תיכוני אופייני שלו נפתח בתחושת השמש, החול, הבעירה, תודעה פנימית יוקדת, דרומית.

אורך רוח, קוראות וקוראים יקרים! רק לכאורה אלו דברים שונים מאוד זה מזה: תגליות, נאצים, פרטיזנים – כל הנודד דרומה! שמא נרד-נדירים אף אנו על הציר ההיסטורי, מטה מטה אל ימי המקרא: לאחר הציווי "לך לך" קם אברהם, עם שרה אשתו, עם לוט אחיינו, עם רכושו ועם כל אנשיו, ושם פעמיו לארץ כנען. הוא נטה את אוהלו מקדם לבית אל, ולאחר שהקים שם מזבח לה' נסע "הַלֹּךְ וְנָסוּעַ הַנְּגָבָה" (בראשית יב, א-ט). ירידה זו עתידה להימשך, כך מתחוור לו כברית בין הבתרים: צאצאיו יוסיפו "לרדת" דרומה, ויהיו עם של עבדים במצרים.

הדרום הוא לא פעם שם נרדף לשוליים, למקום מרוחק שאליו דוחקים כל מה שאין בו חפץ במרכז, לקצוות הפרומים במדבריות העולם המוכרים רק מהמפות. כמו אותם יישובים שמתאר בורחס בסיפורו "על הדקדקנות שבמדע", המאוכלסים בחיות ובקבצנים. כך, הסביבה הנחשלת הופכת פעמים רבות לעיר מקלט, לכלא, למקום פינוי השאריות, למקום שאליו נמלטים כדי למצוא מפלט. זו השארית הכרוכה בטראומה, שארית העשויה להתפתח לזהות מתחדשת – אצל אדם שבנה לעצמו זהות כוזבת, ולעיתים דור או שניים אחריו;

שארית לא מדובבת שקיומה עשוי להיות בסיס למלנכוליה, "תוגה טרופית" בניסוחו של קלוד לוי־סטרס (2015).⁴

מצד אחד, הדרום הישראלי מכיל את המזרח של הקיום היהודי בצורתו המודחקת. הוא מדחיק שאריות של קיום וזהות, של הון סימבולי ואנושי ושל תודעת קיום עמוקה. כל אלה עשויים לשמש בסיס להתחדשות. אך מצד אחר, על הציר הגיאוגרפי, הדרום נאלץ לקלוט שאריות ממשיות של זבל של אחרים ממרכז הארץ ומצפונה. כשהמלנכוליה של שאריותך האבודות מתלכדת עם הפסיביות חסרת האונים של בור הספיגה המיועד לשאריות של אחרים, סימן הוא שמיקומך במפה הוא דרום־מזרח. השאריות של ההגמוני מוטלות על הדרום; והדברים המאכלסים את הדרום נחשבים מלכתחילה לשאריות.

היפוך צירים ראשון: מיפוי חלופי

בתור הזהב של המדע האסלאמי (850–1250) המפות הופכות את כיוונן. ראשן בדרום ותחתיתן בצפון. אלו לא היו מפות סימבוליות בלבד, כמקובל בימי הביניים, אלא ביטוי מוסכם של מקומות ממשיים ועמוסי משמעות. הדיון על המרכז הגיאוגרפי, המיתי והסימבולי עורר באותם ימים עניין רב, משום שטרם גילוי האמריקות ואוקיאניה, ולפני תיור הקטבים, המרכז נתפס לא רק כמרכז כדור הארץ אלא גם כמרכז היקום, Axis Mundi. על פי המפות האסלאמיות, במרכז העולם שכן חצי האי חג'אז, על עריו הקדושות מכה ואלמדינה, ומעט דרומה משם שכנה אלקדס, היא ירושלים. כך עולה למשל ממפת העולם הנודעת ששרטט הגיאוגרף והקרטוגרף המרוקני עבדאללה מחמד אל־אדריסי (1100–1165), ששירת בחצרו של רוג'רו הראשון מלך סיציליה. מפה זו נסקרה והוסברה בספרו של ההיסטוריון והוגה הדעות התוניסאי עבד א־רחמאן אבן ח'לדון (1322–1406) בספרו ההקדמה למדע ההיסטוריה (المقدمة في علم التاريخ); והיא צוירה מחדש בידי הקרטוגרף אלחסן אלחופי אלקאסמי בשנת 1456, לאחר שהמקור – כמה סמלי – אבד. כמובן, אל־אדריסי צייר למלך הנוצרי שבחצרו שירת מפות התואמות את תמונת העולם האירופית. אך במפה שנועדה לעיני הערבים, הדרום הופך פתאום לצפון. מפה זו מפתיעה גם היום: היא פוקחת את עינינו לראות עד כמה תפיסת העולם המערבית, ההופכת את האגן המזרחי של הים התיכון למרכז (עם הערים הקדושות לנצרות ירושלים, קונסטנטינופול ורומא), נעשתה מובנת מאליה.

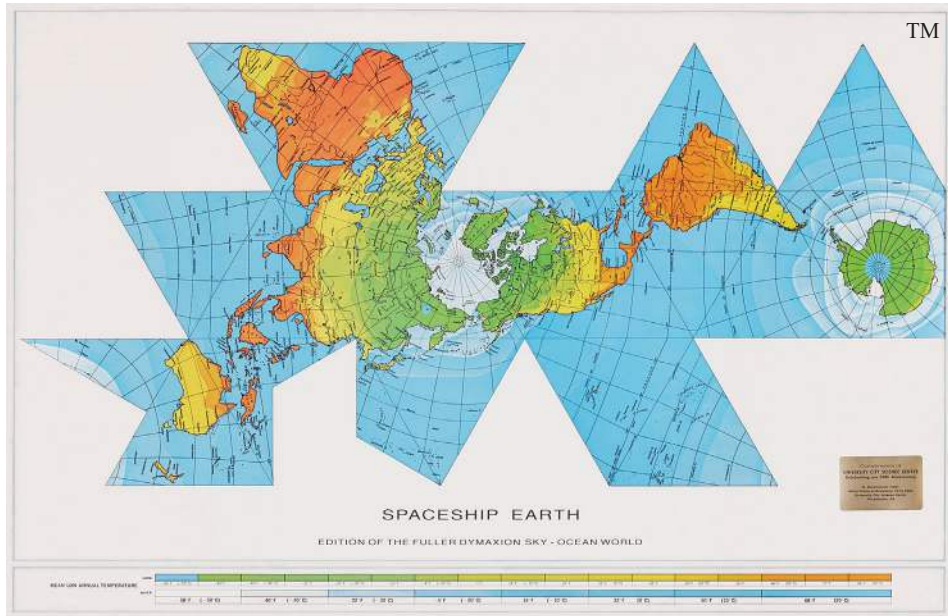
4 על מושגי השארית והמלנכוליה ראו סנטנר 2005; פרויד 2009; פדיה 2015. לדיון במלנכוליה בהקשרים פוליטיים וגזעניים ראו Eng and Kazanjian 2003, וכן הדיון שמציעה מירב אלוש לברון בספרה לנגד עיניים מזרחיות (אלוש לברון 2020), במיוחד בפרק הראשון והשני.

איור 2. מפת אל־אדריסי (Ibn Fadlan 2012)

על פי המפה של אל־אדריסי והסברו של אבן ח'לדון, האזור שכלל את מכה ואלמדינה, את א־שאם (ירדן, ישראל, לבנון וסוריה), את עריה הגדולות של עיראק ואת ערי צפון אפריקה שלאורך המגרב – הוא האזור הטוב ביותר על פני האדמה, שבו זוכים בשפע אלוהי מוגבר המאפשר לאדם להתנבא, לזכות בהתגלות ולהשתמש בשכלו בעילות רבה. השפע הזה הוא מנת חלקו של כל אדם שחי באזור זה, בלי קשר למוצאו הרחוק או לצבע עורו. כך יכלו המלומדים הערבים להסביר לעצמם כיצד בני דתות ולאומים שונים, הפועלים לצידם במרכזי הידע והמסחר, מגיעים להישגים נכבדים; כך הם גם יכלו לספק הסבר "מדעי" לעובדה שהדתות המונותאיסטיות התפתחו באזור זה, שהיה בעיניהם מרכז העולם – בין מכה, אלמדינה, ירושלים, בית לחם ונצרת; וכך גם הובן שגשוגן הרוחני והתרבותי של הערים בגדאד, בצרה, דמשק, חלב, קהיר, אלכסנדריה, קירואן ופאס.

דוגמה נוספת למיפוי חלופי יש במפת דימקסיון (Dymaxion), שפיתח האדריכל והפילוסוף האמריקני ריצ'רד באקמינסטר פולר (Fuller, 1895–1983). זו מפה דמוית חיה שביכולתה לנוע לכל רוח בחופשיות. היות שבמפה זו הצפון אינו למעלה והדרום אינו למטה, המפה כביכול נעדרת הטיה תרבותית, וכל הפרסקטיבות המקובלות מתערערות בה.

איור 3. מפת דימקסיון [n.d.] (Atlas of Places)

The Fuller Projection Map design is a trademark of the Buckminster Fuller Institute. 1938, 1967 & 1992. All rights reserved, www.bfi.org

ואולם הרקע החברתי והפוליטי של יוצר המפה הגביל את הדמיון והיצירתיות שלו, והצפון הוצב בה בכל זאת במרכז; תחתייה היה אפשר לדמיין מפה שבמרכזה ההשקה בין שני הקטבים. אך למרות מגבלותיה, מפת דימקסיון מעוררת את הדמיון. צורתה כדינוזאור ימי קדמוני, כלווייתן או תנין – כפי שהקדמונים נטו לתאר את הקוסמוס. במפתו של אלֶאָרְדִּיסי שנזכרה לעיל יש הקבלה בין צורתו של כדור הארץ לצורת הקוסמוס. גם במפת דימקסיון ניכרת הקבלה כזאת, על פי מיתוס אחר, המיתוס הקדמוני. לסיום, ראוי להעיר שעצם המיפוי הוא פרקטיקה צפונית: טוטליזציה של ההוויה וסימבוליזציה שלה. במושגיו של אנרי לפבר, ההטיה הצפונית היא דוגמה מובהקת להטיה מטפיזית שיש לה השלכות פוליטיות. כדי לייצג עולם חדש, אנו זקוקים אולי למיפוי המציע חיתוך מכל נקודת מבט אפשרית.

היפוך צירים שני: השאיפה לסימטריה

טיהורן של ארבע רוחות השמיים מתוויות ערכיות הוא רק הצעד הראשון; האדון והעבד הופכים שווים בזכויות, אך לאדון יש היסטוריה ולעבד לא. בשנים האחרונות אמנים ויוצרים מזרחים שבים אל עצמם ואל מורשתם ההופכת למקור של סמכות, הנחיה וכיוון. אך שיבה זו אינה מעוגנת בתחום דעת מתאים, במתודולוגיה, במיפוי.⁵ בלעדי כל אלה, יוצרים במסגרת הספרות העברית שסומנו כמזרחים עסוקים בהתגנבות יחידים אל הקנון, או לחלופין בניסיון להוכיח שיש לספרות מסורות "אחרות".⁶ ניסיון כזה, גם אם הוא ראוי לשבח, אין בו כדי לסטות מן התיאוריה המטרופולינית הצפונית-מערבית. הפריצה התרבותית מלמטה איננה מחליפה את הזכות להיסטוריה.

אכן, הפסקת פרקטיקות ההטיה, ההדרה והדיכוי אינה אלא שלב ראשון בדרך הארוכה אל השוויון החברתי והתרבותי. שוויון זכויות לפי החוק אין פירושו שוויון חברתי. אם לאדון יש היסטוריה ותרבות ולעבד אין – משום שבמשך שנים ההיסטוריה והתרבות שלו הודחקו והודרו – ההפליה תימשך, מכל הבחינות: החברתית, הכלכלית, החינוכית, התרבותית, ההיסטורית והגיאוגרפית. לפיכך, חברה המעוניינת לתקן את עצמה ואת עוולותיה חייבת לבטא העדפה של התרבות שהופלתה והוחלשה במשך שנים רבות. אין מדובר רק בהעדפה כלכלית וחינוכית, אלא במהלכים שבכוחם להביא לידי מהפכה תודעתית. העבד נאלץ להיאבק על זכותו ההיסטורית, ובהקשר הישראלי גם על זכותו הגיאוגרפית. כאן מתלכדים המזרח והדרום: מן המזרח נשללה ההיסטוריה, ואילו הדרום זכה רק לצעד היסטורי אחד, צעד שלא גאל את הדרום מדרומיותו אלא יצר בו היררכיות – הצעד של בן-גוריון.

מפת הלווייתן: התערעורת הקטבים

ערעור הצירים צפון-דרום הוא חותמו של העידן שלנו, ואין לכך המחשה טובה יותר מהתבלבלות הקטבים אצל הלווייתנים. אפילו לא ניתן לקרוא לכך רק המחשה; התלכדותו של הממשי והסימבולי היא בה במידה ביטוי קיצוני למצב האפוקליפטי שהמציאות הגיעה אליו, דבר שהתבטא גם בשנת הקורונה. ככל שהמציאות שאנו חיים בה תהיה תוצר מוחלט של הסרת הקסם מן העולם, הלווייתן עדיין מעורר פליאה והוד מית. דמות הלווייתן,

5 ראו את שלוש המסות שפרסמתי בעיתון הארץ – פדיה 2020א, 2020ב, 2020.

6 בהנכחת ההון הסימבולי האלטרנטיבי, על עושר מסורותיו, בספרות העברית עסקתי בקבוצות מחקר שהקמתי במכון ון ליר בירושלים בשנים 2005-2007. הכיוונים התיאורטיים שהצגתי שם נאספו בחלקם בספר המזרח **כותב את עצמו** (פדיה 2015) ובחלקם בספר **הפיוט כצוהר תרבותי** (פדיה 2012); מהלכים אלו לא נסקרו במאמר המסכם בתוך הקובץ **ההיסטוריה הארוכה של המזרחים** (מורנו ואחרים 2021). כמה מחברי קבוצות המחקר מקדמים את המשנה הזאת ששרטטתי במרחב האקדמי הישראלי, למשל אלמוג בהר (2008), אך עדיין חסר תחום דעת המעמיד ספרות זו על רקע תולדותיה. רק מהלך כזה יאפשר להשתחרר מהמחשבה ההגמונית.

לצד התנינים, מיתוס מסופוטמי קמאי (Fishbane 2003), צפה ועולה בספרות הזוהר במאה השלוש-עשרה מתוך מחלוקת עם חוג הרמב"ן, וזוכה לעיבוד מחדש באלגוריות על מקור הרוע. בעת החדשה המוקדמת, הובס בספרו לוויתן (1651) ממשיג את המדינה וחותם את האייקון הייצוגי שלה בדמות הלווייתן למול העולם הנוצרי האירופי, המשתמש בלווייתן כבמטפורה לכוחה הסוחף-כול של המדינה. אפשר לראות את המשך החיים הסימבוליים של הלווייתן בכתבי האר"י ואצל כמה מתלמידיו, ומאוחר יותר בהקשר משיחי קיצוני אצל ר' משה חיים לוצאטו (שתקופת גילוייו, שהתחילה ב-1727 והוא בן עשרים, נמשכה עד למותו ב-1747) ואצל הגאון מווילנה (1720-1797),⁷ וכן באמריקה של המאה התשע-עשרה, אצל הרמן מלוויל בספרו מובי דיק.⁸

בשנים האחרונות אנו עדים לתופעה נדירה שבה לוויתנים נסחפים אל החוף ומוצאים שם את מותם. היפלטותם של לוויתנים אפורים לאורך החוף המערבי של אמריקה הצפונית בשנים 2019-2020 הוכרזה כאירוע תמותה חריג. אירוע המוני של היפלטות לוויתנים מזן נתב גדול-סנפיר באי טסמניה התרחש בספטמבר 2020. יותר מ-450 לוויתנים נפלטו אז לחוף, לפחות 380 מהם מתו. הלווייתן, שהיה יכול להקיף את העולם מקצה עד קצה, כבר אינו יכול להבחין בין ים ליבשה, בין צפון לדרום; מה שהיה סמלו של הנשגב, מה שעמד לצידי של האל בחוכמת הבריאה, הופך להיות סמלו של עידן האנתרופוקן שבו האדם מכחיד את יקומו.

הלווייתן מופיע בסרט הקולנוע הרוסי לוויתן של הבמאי אנדריי זוויאגניצב (2014). בסרט קולנוע זה, שעלילתו מתרחשת במאה העשרים ואחת, נלכדים שלושה לוויתנים – שהם אחד מעתה – שנפלטו אל חוף האנושות: הלווייתן של איוב, שמגלם את אדישות איתני הטבע ואת נשגבות האל וקדושתו האינדיפרנטית מול הסבל הפרטי; הלווייתן של הובס, שמציג את שאלת הנשגב במישור הכוח הכללי, הרוע ומהות המדינה (הרעיון המאחד של המדינה כגורם-על); והלווייתן הסימבולי המשיחי, אותו לוויתן של המדוכאים, שנרצח או סורס, המייצג את הטבע הממשי, את הדרום האקלימי, הדרום הגלובלי. מיתוסים של בריאה ותחזיות בדבר אסונות אקלים נפגשים אפוא בעולם שקטביו הגיאוגרפיים והאתיים התבלבלו לאחר מאות שנים של קולוניאליזם, שכתוב ההיסטוריה, ניצול וביזה של משאבים כלכליים וחברתיים של הדרום-מזרח בידי הצפון-מערב; עולם שבו תהליכים מרובים ושונים התנקזו לבסוף אל עידן התאגידיים. הצפון מנסה "להצפין" את הדרום ולנהוג בו

7 לסקירה כוללת של הוגים אלו ראו את סוף הדבר בספרי הרמב"ן: התעלות – זמן מחזורי וטקסט קדוש (פדיה 2003). וראו גם פדיה תשע"ב; 2015ג; 2016א; 2019.

8 הגרסה הראשונה, המצונזרת, התפרסמה בלונדון בשנת 1851 בשם הלווייתן (Melville 1851). הגרסה הבאה נדפסה בארצות הברית. סופרים נוספים במאה העשרים שנגעו בלווייתן הם ז'וליאן גרין (Green 1929) ופול אוסטר (Auster 1992).

באופן חסר מצפון. כעת ממתינים לנו לרוח גדולה חדשה שתבוא, חיפיון ועיגון לאמירה חדשה פרי המעבדה הדרומית-מזרחית.

התבלבלות הקטבים, המתבטאת בעליית הטמפרטורות והמסת קרחונים מכאן ובחורפים קיצוניים וקרה מקפאה מכאן, כרוכה בשילוב של האצה והאטה, שילוב שאנו עדים לו מתחילת משבר הקורונה. כנגד ההאצה התרבותית האופיינית לעידננו החל גם הטבע להאיץ. אך ההאצה בהתפשטות מגפת הקורונה הביאה לבלימת העולם ולהפיכתו לכפר אחד – במובן האטביסטי ולא במובן האוטופי. עד לפני זמן לא רב היה מקובל לחשוב שהדרום העולמי הוא שישלם את המחיר על התנודות הגלובליות הללו. מחוללי המשבר – התיעוש המואץ וייצור אנרגיה בהיקפים גדולים – מובילים לשגשוג כלכלי ולעלייה ברמת החיים במדינות הצפון המתועשות; מדינות הדרום, לעומתן, ממעטות ליהנות מן השפע, ותרומתן היחסית להידרדרות מצב האטמוספירה מזערית. אף על פי כן, מדינות אלו – כך נטען עד כה בדין – הן הנפגעות העיקריות מן המשבר (ראו למשל רבינוביץ 2008). פגיעתו של המדבור רעה במיוחד במדינות העניות; תחזיות הבצורת באפריקה ובאסיה פירושן מצוקת מים נוראה בקרב מאות מיליוני בני אדם, רעב, אי-יציבות חברתית ופוליטית, מספרים מעוררי חלחלה של פליטים סביבתיים, וריבוי מחלות נגיפיות. ואולם, כיום ברי לכול שאסונות אלו יגרמו לזעזועים גם במדינות המתועשות, זעזועים שידלדלו את מעמדות הביניים ויכריעו את העניים. שחיתותו של הצפון תמוטט לא רק את הדרום אלא את העולם כולו.

למתח בין הדרום המנוצל והמרושש ובין הצפון המנצל והעשיר הצטרפו עתה, בעקבות משבר הקורונה, מדינות דרום-מזרח אסיה כגורם מאזן, כגוף עוצמתי ומלוכד. העובי ההיסטורי והמשמעת הקולקטיבית המסורתית הקנו לסין, ליפן ולסינגפור הישגים בהתמודדות עם המגפה. חזרתן של סכנות שבעת העתיקה ארבו לשבט אחד ויחיד מבליטה את כוחן ואת יתרונן של ארצות אלו, והנוסטלגיה הדרומית והעצב הטרופי מתהפכים בהתהפכות והתבלבלות הקטבים. קטגוריות המיזיס משתנות.

לקראת מחשבה דרומית

כאמור לעיל, אן גרלנד מהלך מצביעה על הקשר בין התיאוריה הדרומית הגלובלית ובין התנועה התלתי-יבשתית משנות החמישים של המאה העשרים, שבין השאר הובילה ליצירת תחום הלימודים הפוסטקולוניאליים. כיום ניכרת מאוד השיבה לתיאוריה הדרומית, תיאוריה רדיקלית. לנוכח משבר הקורונה ומשבר האקלים שידעה שנת 2020 ניכרת התמקמות חדשה של הדרום הגיאוגרפי העולמי. נוצר מתח דיאלקטי בין הכוח הפוליטי והמשטרי הגובר והולך של מעצמות הדרום, הודו וסין, ובין היות הדרום "פח האשפה" העולמי. הדרום הגלובלי, המוסיף לצבור כוח, מסרב להיות שותף למאמץ הבינלאומי לטיפול במשבר האקלים, וכך נוצרת פצצת זמן מתקתקת.

המדבר – המקום הריק, הקשה בשממתו ובשמשו – מעוצב במקרא כתחום מכונן, כאזור לימינלי של התהוות חדשה. המדבר הוא גם דיבור. בני ישראל מגיעים לארץ דרך המדבר, הלידה מחדש מתרחשת בו. הדרום הוא אפוא סוג של לימינליות רחבה, שהעוצמה שלה הודפת את ההבניה הלאומית. לימינליות זו משתקפת בסרטי קולנוע אמריקניים כמו היו זמנים במערב של סרג'יו ליאונה, אחי, איפה אתה? של האחים כהן, ובאש ובמים של דייוויד מקנזי. בישראל חלק מסרטי הקולנוע הדרומיים, ובהם ביקור התזמורת של ערן קולירין וסוף העולם שמאלה של אבי נשר, משקפים עמדה ביקורתית, וחלקם משקפים תודעת מטרופולין – אך כולם מתארים את התנועה המשתברת הזאת ברוחב אזורי, בכדידות חווה או עיירת פיתוח (על הקולנוע המזרחי ראו שוחט 2005; אלוש לברון 2020). בנדרודים האלה אני מבקשת להתבית.

כמו המונח "שחור" שהופך להיות יפה, התיוג "מזרחי" שאני מאמצת בחום, והתואר "מסורתי" שמאיר בוזגלו (2008) מדגישו מחדש – כך גם המונח "דרום" הופך אצלי מקור לגאווה. הדרום הוא כר לצמיחת מחשבה מתריסה מן הצד, מחשבה משוטטת. האוטופיות המדומיינות היו דרומיות. הן מיקמו את הטוב שבכל העולמות האפשריים בנקודת מגוז שבה הדרום הוא שומקום. האפוקליפסה תתרגש עלינו אף היא מן הדרום, מסכנת המדבור וההתחממות הגלובלית. בדרום בישראל נפגשות האוטופיה והאפוקליפסה: הדרום המזרחי עוצב כשומקום, אך בזכות ה"שומקומיות" שלו נשמרו העובי הקהילתי והעובי ההיסטורי – והפחות לאומיים-ישראלי – של הקהילות החיות בו. זהו עובי הקיום היהודי במגרב או במשרק, שנשמר בזכות המבנה החברתי-קהילתי המסורתי; עובי הנוטה להיעלם במרכז, בהתנגשות בין פרקטיקות הכתב לפרקטיקות הדיבור. הזנחת הספר סייעה לשמרו כהון סימבולי אלטרנטיבי. צידו האחר של ההפקר הוא חופש; צידו האחר של העיכוב הוא מורכבות.

ריחוקן של קהילות הדרום מהמרכז משמר את קרבתן לירושתן הרוחנית, וזו שבה ובוקעת משחולף השיכרון הלאומי המסחרר. או אז שב ובוקע הקול. האם הצפון הוא פְּתָב והדרום הוא קול? – הכתב כפי שהוא מתגלם בכתיבה ההגמונית של ההיסטוריה; והקול כפיט, כשירו המסתלסל של העבר, המחוק מהזיכרון הרוחבי ההגמוני והיורד לעומקו של הזיכרון ההיסטורי העבה ממנו. בדרום מתמזגים יחד העובי ההיסטורי והריקות המרחבית. לעומתו, המטרופולין מתאפיין בדקות היסטורית ובצפיפות מרחבית, המולידות פרקטיקות דיבור מטרופוליניות אחידות. בצפון, המדומיין מרכזי יותר; אולי זה מאפיין של אותה תרבות ללא נחת, תרבות הצפון-מערב. בדרום, הסימבולי בולט יותר. אני מציבה את הדרום-מזרח כתרבות עם עונג;⁹ לא תרבות המושתתת על הכרת העונג, אלא תרבות שהעונג הוא אחת משפותיה. העצב הטרופי בעיניי הוא תוגתו של התייר הקולוניאליסט

9 שורה קצרה מדבריי בעיניי זה הוכנסה לסרט שיר ידידות – ר' דוד בוזגלו שערך וביים רפאל בלולו.

שאִימתו ועצבותו מתפרצות במגע עם אפשרות אחרת, לא רק של נופי האנושות אלא גם של העצמי.

הבניית הזהות בדרום קולקטיבית הרבה יותר. אפשר לראות בגוף הקולקטיבי של הדרום סוג של תודעה – לא רק תודעה קולקטיבית שממנה מתפצלת תודעת הסובייקט, אלא גם גוף קולקטיבי שממנו מתפצל גוף עם מגדר לא גדור עד תום. מעורב. זו חוויה של עצמי הנולד מתוך העצמי המערבי המאדיר את הסובייקט, ובו בזמן מתוך העצמי הקולקטיבי, החברתי, שלעולם יהיה בו רסיס קדושה מטפיזי. הדרום הזה הוא גם באר שבע: צחיחות הפרברים, יובש השיכונים, כיעור הבלוקים, החום הקהילתי, וחיים שמתחברים יחד בשמחות בגנים ציבוריים ובחיק המשפחה – כל אלו משמרים את הגוף הקולקטיבי.

הדרום מציע נרטיבים אחרים: רצפים אחרים בשפה, זיקות שונות בין הקונקרטי לסימבולי, פיצול מגדרי שונה, אמנות שהממד הסימבולי בה חריף הרבה יותר מהממד המדומיין. קונל טוענת שחברות פריפריאליות מייצרות חשיבה על העולם המודרני שיש בה כוח אינטלקטואלי המשתווה לזה של החשיבה המטרופולינית, ושִמְבחינה פוליטית היא אף רלוונטית יותר. קונל נסמכת על טקסטים מאמריקה הלטינית ומאפריקה הפוסטקולוניאלית, על הודו של מצב החירום בשנות השבעים ועל תהליכי המודרניזציה באיראן. עלינו להוסיף לרשימה זו את ישראל. לצד הזיקה לאוניברסליזם המערבי, המבוסס על הדחיקת הקולוניות, בישראל מתהווים ומיוצרים המזרחי בתוך היהדות הישראלית והפלסטיני המתגבש למולה. הרוצה להחכים – ידרים (בבא בתרא כה ע"ב).

אפשר לרונ בדרום כעמדה, כחשיבה, ככיוון תיאורטי ביקורתי, ולומר שהפנומנולוגיה של הדרום שואפת לשיטוט ואילו הפנומנולוגיה של הצפון שואפת למיקוד. בכתיבה, ניגוד זה מיתרגם בין השאר לתודעת פיזור לעומת תודעת איסוף.¹⁰ להיות ביקורתי משמעו לאמץ שושנת רוחות אשר קטביה המגנטיים מסתובבים במהירות ומסוגלים להתעכב על הפער בין הפנומנולוגיה ובין הדבר עצמו. להיות דרומי משמעו להיות נווד. נווד בתוך הדרומיות עצמה, נווד אל המרכז ובחזרה. התיאוריה הדרומית היא חשיבת קצה, מחשבה משוטטת הצופה מבחוץ על מה שתופס את עצמו כמרכז ומשקיף על הדרום כפריפריה. הדרום כעמדה ביקורתית תיאורטית יאמץ אפוא את העמדה הנומדית, המשתקפת בנדודי השבטים הערביים הקדומים או השבטים הברבריים במרוקו וגם בשבטי הבדואים בארצנו, שלמרכה הצער נקלעים למלכוד בגין פעולות הממסד. הדרום כעמדה הוא הקהילתיות והשבטיות החזקות יותר מההבניה הלאומית ואף מסוגלות למתן את גלישתה ללאומנות.

10 אני עומדת על הניגוד הזה בהקשר של האר", המפתח תודעת איסוף, למול הרמ"ק, המפתח תודעת פיזור; ראו פדיה 2011, 99-155.

מצפן פנימי, דרום אישי וגלובלי

ספרי בעין החתול, שראה אור ב־2008, מציע את הדרום כאפשרות חשיבה אחרת, חשיבה דרך באר שבע. בספרי אי M, שראה אור בשנת 2019, אני מפתחת את האפשרות הזאת לכדי חשיבה דרומית גלובלית. גיבורת הספר, אלינור,¹¹ נוסעת לאי מסתורי באוקיינוס הדרומי בעקבות מות אימה והפרדה מאהובה. אלינור היא גנטיקאית העוסקת באנתרופולוגיה, והיא מתעניינת מאוד במיתוסים, בשבטיות ובטקסים פגניים. ספרו של אוליבר סאקס האי של עיוורי הצבעים משמש לה השראה, ולא בכדי. דיונו של סאקס על המוח הימני והמוח השמאלי, במיוחד בספרו האי שחשב שאשתו היא כובע, תואם בעיניי את הדיון על ציר צפון-דרום וציר מזרח-מערב: כזכור, הצעתי שציר צפון-דרום הוא ציר אורך איטי המציב מראה מול ציר מזרח-מערב המהיר והעצבני.

באי M אני נמשכת בחזרה למיתוס של הנסירה, המיתוס של הפרדת אדם וחיה שהיו חבורים יחד כגוף אחד, כפי שהוא מופיע במדרש (בראשית רבה ח, א) ואצל אפלטון (1976), ומקשרת בינו ובין מיתוס הלווייתנים או התנינים. בספר איוב הגיבור מתריס כלפי האל, והאל עונה לו מן הסערה בסיפורים על עוצמתו שלו ועל הכנעת הלווייתן. כלומר, האל מעמיד את חידת הטבע ועוצמותיו כמענה לשאלת הסבל האנושי. מיתולוגיות עתיקות אלו, שמקורן במסופוטמיה, הפכו בפי חז"ל למדרשים על התנינים הגדולים.¹² בתלמוד מסופר שהלווייתן נברא זכר ונקבה; הקב"ה סירס את הזכר והרג את הנקבה (בבא בתרא עד ע"ב). על פי אחת הגרסאות למיתוס זה, בשרה של הלווייתנית הומלח ונשמר לצדיקים לעתיד לבוא. גרסאות נוספות של מאבק מיתי בחיות, בזיקה לפסוקים מן המקרא, יש בילקוט שמעוני,¹³ ומיתוס זה מופיע גם בחוג הרמב"ן ובספר הזוהר.

יש מתח בין תפיסת הלווייתן כסמל של מערכת האלוהות עצמה ובין תפיסתו כסמל לטומאה. הפיצול האכזרי הזה הפך באי M בסיס להתבוננות בשתי תופעות מצטלבות: מצד אחד הדרום הנחשל, ומצד אחר דחיקת האישה מן ההיסטוריה בתקופות שונות ובחברות שונות, עד עצם ימינו. הדרום הוא לווייתנית הרוגה, אבל לווייתנית הרוגה היא גם הנקביות עצמה. כל זמן שהלווייתן הגדול משייט מזרחה ומערבה בקוצר רוח, אי־אפשר לה לנקבה הלווייתנית להתגלות לפניו. הוא אף אינו רואה אותה, שכן מבטו אינו פונה צפונה ודרומה. הלווייתן הזכר חווה את הזמן כְּמָה שלכאורה הלך לאיבוד אבל אינו יודע שהזמן לא אבד

11 "אלינור" הוא כזכור שירו של זהר ארגוב, המעבד את שירו המקורי של קונג'וריס, ויש לו מעמד סמלי בולט בחוויה המזרחית. זהו גם שם הגיבורה בסרטה התיעודי של סיני בר דור הדרום: אליס לא גרה כאן אף פעם (1998).

12 למשל מדרשים על הפסוק "אַתָּה פּוֹרֵת בְּעֵדָיִם שְׁבֵרֶת רְאֵשֵׁי תַנִּינִים עַל הַיָּם" (תהלים עד, יג). ראו בבא בתרא עד ע"ב; חגיגה יב ע"ב. וראו גם שמות רבה טו, כב; במדבר רבה יח, כב.

13 למשל דרשות על הפסוק "בַּיּוֹם הַהוּא יִפְקֹד ה' בְּחַרְבּוֹ הַקָּשָׁה וְהַגְדֹּלָה וְהַחֲזָקָה עַל לִוְיָתָן נָחַשׁ בָּרַח וְעַל לִוְיָתָן נָחַשׁ עֲקָלְתוֹן וְהָרַג אֶת הַתַּנִּין אֲשֶׁר בָּיָם" (ישעיה כז, א).

כלל אלא ממתין לו. זהו החוף היחיד שאליו הוא אינו משייט, האי הלבן המאיים שבאופק: הוא חושש שמא נקבת הסלעים של האי צרה מדי בשבילו, שמא זו מלכודת מוות. אך האי הזה אינו אלא נקבת הלווייתן שאהבה אותו ומתה. הלווייתן חולה געגועים, אך הגעגועים אצלו הם שיתוק בדמות תנועה חזרתית; גם תנועה יכולה להיות שיתוק אם היא חוזרת על עצמה ללא הרף. הלווייתנית חולת געגועים אף היא, אך הגעגועים אצלה הם סוג של שירה שקטה הדומה להמיית הים ולרחש העצים. לגעגועיו של הלווייתן הזכר קוראים במערב "הזמן האבוד". לגעגועיה של הלווייתנית הנקבה קוראים בדרום "הזמן שנמצא מחדש".

השעיית הציר המהיר, ציר מזרח-מערב, השעיית הרצף הציוויליזציוני על שלל הישגיו התרבותיים וצפייה בו מכיוון הציר הארוך, ציר צפון-דרום, מובילה מניה וביה לעיסוק בנחשלות, בעוני, בהזנחה, בנשיות ובשחורות. היא מובילה למיתולוגיות הגדולות של העולם ולאופן שבו הן מושעות מן הדיון. למרכה הכאב, מיתולוגיות אלו מתגנבות בחזרה אל השיח בעיקר בזמן אסון, בעת שהתהום הולכת ונפערת. זו נקודת ההזדהות שלי עם הדרום כהפקר.

מרכז אליישר לחקר מורשת יהדות ספרד והמזרח, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

ביבליוגרפיה

- אלוש לברון, מירב, 2020. לנגד עיניים מזרחיות: זהות וייצוג עצמי בקולנוע תיעודי ישראלי, תל אביב: עם עובד.
- אפלטון, 1976. שלוש שיחות על ידידות ואהבה: ליסיס, המשתה, פידרוס, בתרגום יוסף ליבס, ירושלים: שוקן.
- בהר, אלמוג, 2008. "ההגמוני נשאר, ה'אחרים' מתחלפים", תיאוריה וביקורת 33, עמ' 238-254.
- בוזגלו, מאיר, 2008. שפה לנאמנים: מחשבות על המסורת, ירושלים: כתר.
- דיימונד, ג'ארד, 2002. רובים, חיידקים ופלדה: גורלותיהן של חברות אדם, בתרגום עתליה זילבר, תל אביב: עם עובד.
- וולפסון, עדי, 2016. צריך לקיים: אדם, חברה וסביבה – לקחי העבר ואחריות לעתיד, חיפה: פרדס.
- כהן, איתן, 2006. באר שבע: העיר הרביעית, ירושלים: כרמל.
- יפתחאל, אורן, 2021. עוצמה וארמה: מאתנוקרטיה לאפרטהייד זוחל בישראל/פלסטין, תל אביב: רסלינג.
- לוי-סטרוס, קלוד, 2015. במחוזות טרופיים נוגים, בתרגום קולט בוטנר, ירושלים: כרמל.
- מורנו, אביעד, נח גרבר, אסתר מאיר-גליצנשטיין ועופר שיף, 2021. ההיסטוריה הארוכה של המזרחים: כיוונים חדשים בחקר יהודי ארצות האסלאם, שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.

- סנטר, אריק, 2005. על הפסיכו-תיאולוגיה של חיי היום-יום: הרהורים על פרויד ורוזנצווייג, בתרגום מרים מאיר, תל אביב: רסלינג.
- פדיה, חביבה, 2003. הרמב"ן: התעלות – זמן מחזורי וטקסט קדוש, תל אביב: עם עובד.
- _____, 2011. הליכה שמעבר לטראומה: מיסטיקה, היסטוריה וריטואל, תל אביב: רסלינג.
- _____, תשע"ב. "האלף השישי: מילינריום ומשיחיות בספר הזוהר", דעת 72, עמ' 51-98.
- _____, (עורכת), 2012. הפיוט כצוהר תרבותי: כיוונים חדשים להבנת הפיוט ולהבנייתו התרבותית, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- _____, 2015א. "ההיסטוריה הבוכה: הדיסציפלינה של ה'עצמי' והבניית ההיסטוריוגרפיה היהודית", חביבה פדיה (עורכת), המזרח כותב את עצמו, תל אביב: גמא, עמ' 25-126.
- _____, (עורכת), 2015ב. המזרח כותב את עצמו, תל אביב: גמא.
- _____, 2015ג. "זמן מעגלי וזמן קווי: האם הגדולה והאם הקטנה, השכינה; בין חוג הרמב"ן לחוג הזוהר", אביהו זכאי, פול מנדס פלור וזאב גריס (עורכים), שדמות ורוח: מחוות הוקרה וידידות לאברהם שפירא, ירושלים: כרמל, עמ' 322-337.
- _____, 2016א. "המשיח והיהודי הנודד: יהדות ונצרות כמבנה דו ראשי ומיסות רגליו ונעליו", אבי אלקיים וחביבה פדיה (עורכים), חלמיש למעיינו מים: מחקרים בקבלה, הלכה, מנהג והגות מוגשים לפרופ' משה חלמיש, ירושלים: כרמל, עמ' 66-93.
- _____, 2016ב. שיבתו של הקול הגולה: זהות מזרחית – פואטיקה, מוזיקה ומרחב, בני ברק: הקיבוץ המאוחד.
- _____, 2019. אי M, תל אביב: ידיעות ספרים.
- _____, 2020א. "א"ב יהושע ויניב חג'בי תקועים בסוסיא מול הכתובת 'ברוך ג'מילי 1948'", הארץ, 2.11.2020.
- _____, 2020ב. "לקראת בנייה של רשת הספרות המזרחית", הארץ, 29.9.2020.
- _____, 2020ג. "רוח הרפאים של סגנון הרזון", הארץ, 16.9.2020.
- פרויד, זיגמונד, 2009. משה האיש והדת המונותאיסטית, בתרגום רות גינזבורג, תל אביב: רסלינג.
- רבינוביץ, דני, 2008. "משבר האקלים ומבוכת מדעי החברה", תיאוריה וביקורת 33, עמ' 216-225.
- שוחט, אלה, 2005. הקולנוע הישראלי: מזרח/מערב והפוליטיקה של הייצוג, רעננה: האוניברסיטה הפתוחה.
- שיזף, צור, 2007. האיש המאושר, תל אביב: הרגול.
- שטרית, סמי שלום, 2004. המאבק המזרחי בישראל: בין דיכוי לשחרור, בין הזדהות לאלטרנטיבה – 1948-2003, תל אביב: עם עובד.

Atlas of Places, n.d. "327CA: Richard Buckminster Fuller – Dymaxion World Map, 1980" (online).

Auster, Paul, 1992. *Leviathan*, New York: Viking.

Connell, Raewyn, 2007. *Southern Theory: The Global Dynamics of Knowledge in Social Science*, Cambridge: Polity Press.

- Das, Veena, 1995. *Critical Events: An Anthropological Discourse on India*, Delhi and New York: Oxford University Press.
- Dumont, Louis, 1966. "A Fundamental Problem in the Sociology of Caste," *Contribution to Indian Sociology* 9(1), pp. 17–32.
- Eng, David L., and David Kazanjian (eds.), 2003. *Loss: The Politics of Mourning*, Berkeley: University of California Press.
- Fishbane, Michael, 2003. *Biblical Myth and Rabbinic Mythmaking*, Oxford: Oxford University Press.
- Gabbay, Cynthia, in press. "La fundación cultural de un nuevo espacio epistemológico: Los escritos enciclopédicos del converso Ibero-Peruano Antonio León Pinelo (1590–1660)", *Revista Iberoamericana*.
- Garland Mahler, Anne, 2018. *From the Tricontinental to the Global South: Race, Radicalism, and Transnational Solidarity*, Durham and London: Duke University Press.
- Green, Julien, 1929. *Leviathan*, Paris: Plon.
- Hountondji, Paulin, 1990. "Scientific Dependence in Africa Today," *Research in African Literatures* 21(3) (Autumn), pp. 5–15.
- Ibn Fadlan, 2012. *Ibn Fadlan and the Land of Darkness: Arab Travellers in the Far North*, London: Penguin.
- Melville, Herman, 1851. *Moby-Dick, or The Whale*, New York: Harper & Brothers.
- Nandy, Ashis, 1983. *The Intimate Enemy: Loss and Recovery of Self Under Colonialism*, Delhi: Oxford University Press.
- Richter, Melvin, 1963. "Tocqueville on Algeria," *The Review of Politics* 25(3), pp. 362–398.